

A KÖZKÖLTÉSZET ÚJ IRODALMISÁGA

– *Litterae* és irodalomtudomány határán¹ –

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézet
tudományos főmunkatárs

E-mail: csorsz.rumen.istvan@abtk.hu

ORCID 0000 0003 1648 0371

The New Literariness of Popular Poetry

– At the Intersection of *Litterae* and *Literature* –

The historical study of popularity functions as a parallel system alongside literary historiography. In essence, it represents a branch of cultural studies situated at the crossroads of several disciplines. Its scope encompasses both ancient and modern folklore, the deep-rooted origins of mass culture, and their respective musical, ethnographic, art historical, and historical contexts.

The forthcoming volume of the Hungarian literary history handbook dedicated to the eighteenth century includes numerous phenomena that show parallels with international popular literature and its publications (e.g., popular print materials), although in several cases these parallels are temporally displaced.

The present essay is grounded in the observation that among the imitative-variational techniques of the archaic concept of *litterae*, it was precisely the popular genres that had the greatest opportunity to preserve earlier operational principles into the new literary paradigm—the era of literature.

This process unfolds along two principal lines:

1. Genres of popular poetry served as models for certain works of later elite literature (e.g., during Romanticism).
2. Popular poetry sought access to the printed public sphere just as elite literature did. Through the widespread dissemination of popular printed materials (such as chapbooks, almanacs, etc.), this development led to the emergence of a distinctive neo-*litterae*, which continues to shape popular culture to this day.

Keywords: popular literature, popular poetry, literariness, Hungarian literary history, *litterae* versus literature

¹ Írásom a 2024. márciusi 18. százados kézikönyvműhelynapon előadásként hangzott el. Tudományos esszének szántam elsősorban, ezért nem írtam hozzá jegyzeteket, csupán a végén sorolok fel néhány fontos, gondolatmenetemet ihlető szakirodalmat. Ezúton is köszönöm a XVIII. Századi Osztály tagjainak (Tüskés Gábor, Dóbék Ágnes, Hegedűs Béla, Lengyel Réka és Rédey-Keresztény János), hogy előzetesen megvitathattuk a szöveget. A mostani változat lektorai Bene Sándor és Ruttkay Veronika voltak, akiknek szintén hálával tartozom.

■ A 18. századi és 19. század eleji magyar irodalom kutatásában egyre fontosabb területté válik a populáris írásbeliség (kéziratok, nyomtatványok) rendszerszerű vizsgálata. Az átfogóan *közköltészet*nek nevezett hatalmas forrásanyag saját kutatómódszertant kíván. Ez azonban – az alább részletezendő fáziseltolódások miatt – nem lehet teljesen azonos a nyugat-európai kutatási szempontokkal, bár sok tanulság alkalmazható a magyar hagyományra is. Korai volna végső következtetéseket levonni az alapkutatások jelen szakaszában, hiszen a feltárt forrásokról és szövegekről az értelmezői közösség még nem alakított ki egységes képet. Más tűnik fontosnak a kéziratos nyilvánosság több évszázados gyakorlatában, más a népszerű nyomtatványok (ponyvák, kalendáriumok) olvasásszociológiáját vizsgálva, s megint más a szorosan vett irodalomtörténet számára, műfajok, költői formulák, beszédmódok változásait tekintve. Az alábbiakban mégis arra vállalkozom, hogy a történeti popularitáskutatás nézőpontjából, Peter Burke szemléletéhez csatlakozva felvázoljak egy kissé szokatlan, átfogó irodalomtörténeti víziót. Természetesen vállalom ennek korlátait, szükségképp féloldalas közelítést, de óvatosságát is. Magamat textológusnak tartom, s nem kritikátörténésznek, most mégis e nagy múltú hazai tudományos irányzat szókincsével próbálom leírni azt, amit rendszerint más nézőpontból szoktam elemezni. Írásomat nem a 18. századi irodalomtörténeti kézikönyv tematikus fejezetének szánom, csupán az ott tényszerűen tárgyalandó anyag háttérében meghúzódo módszertani újítások egyik összegzésének. Ha jól dolgozunk a kézikönyv fejezetein, az alábbi összefüggések sokkal látványosabban kibontakoznak majd az olvasó számára anélkül, hogy elvonnánk a figyelmét a szorosabb narratívától.

1.

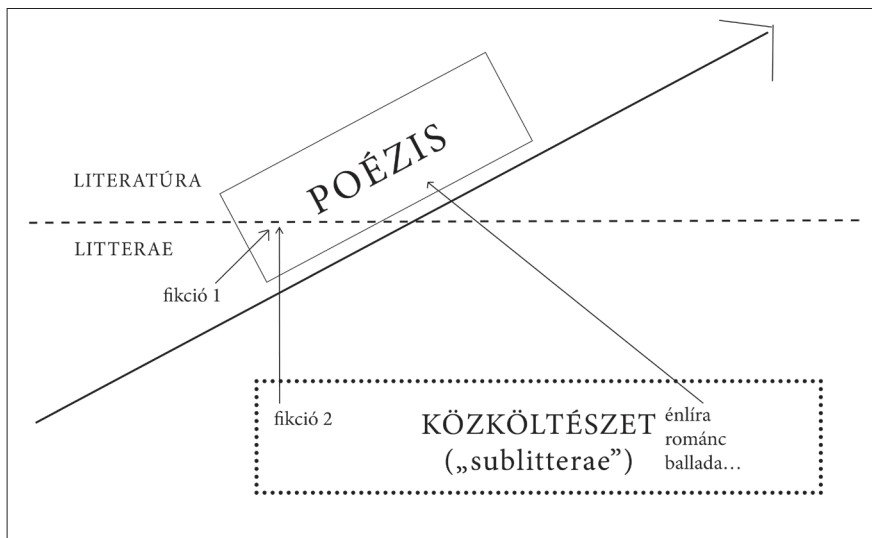
A 18. századi magyar és világirodalom eltérő tendenciái vagy ritmuskésései ellenére is kulcskérdés: mikor és miért zajlott le a váltás a régiség imitációs elvű, évszázadok alatt csiszolódó működésmódja, a *litterae* és utóda, a *literatúra*nak nevezett, mai értelemben vett szépirodalom között? A választóvonal igen széles sávot jelöl, hiszen műfajonként és irodalomszociológiai rétegenként eltérő fázisokat mutat. A vizsgált korszakban jelentős változások tették láthatóvá a *litterae* és a *literatúra* határvidékét. Ez utóbbi nézőpontjával magunk is rendelkezünk irodalombefogadóként. Hiszen „nem minden rovar bogár, de minden bogár rovar”. A *litterae* egyaránt kinevelt és támogatott későbbi szemmel is *író*nak tartott értelmiségieket és vegyes írástudókat, azaz a közönség javát. A *literatúra* nem törekszik az irodalmon túli szakterületek feletti uralomra, noha szintetikus eszközei révén gyakran átlépi a határokat. Ám a mai olvasó aligha bizonytalanodik el, vajon földrajzkönyvet olvas vagy egy regény tájleíró részletét?

Véleményem szerint a *literatúra* nem a *litterae* ellenében jött létre, hanem annak egy sajátos képződményeként, összegezve néhány, az előző hagyományrendszerben már egymás mellé került, egymást megerősítő irodalmi jelenséget. Egyértelmű, hogy a *litterae* keretei között bőségesen alkottak az írók olyan műveket, amelyek a később-

bi értelemben is irodalomnak számítanak, jóllehet maga a *litterae* (ez az óhatatlanul sarkos, pontatlan és túl pragmatikus meghatározás, amelyet csak jobb híján használunk) épp a tágasságával tér el az újabb irodalomfogalomtól. Repertoárjához a teológiától a történetíráson át a természettudományokig minden hozzátartozott, hiszen maga az írásbeli artikulálódás teremtett köztük egységet. Európa lassú, de fokozatos alfabetizációja önmagában is elkezdte lebontani a *litteraet*: először annak végsőkéig tágításával, demokratizálásával a felvilágosodás, majd a modern szépirodalom óvatossá kiemelésével a romantika.

A társadalmi és művelődéstörténeti változások, amelyek a 17. századtól egész Európát jellemzik, a korábbi elitműveltség újragondolására készítették az írókat. A többi művészeti ágat is párhuzamba állíthatnánk, hiszen a képzőművészet *mimézis* is a *litterae* imitációs világfelfogásával rokon, de sokkal tovább, egészen a 20. század elejéig működik vezérlő elvként. A zenetörténetben szintén kirajzolódnak az ő „*litterae*”-jük határvonalai. Évszázadokkal a kialakulásuk után is használatban vannak egyes kompozíciós formák, zeneszerzői technikák a szonátától az operáig. Ezek ősei mind elérhetők a régiségben, noha a stílárís újítások koronként átformáltak. Bizonyos szempontból Monteverdi és Verdi közelebbi kollégák, mint Cervantes és Dosztojevszkij.

A fentiek miatt is fontos, hogy a magyar irodalmat sose önelvű rendszerként vizsgáljuk, hanem az egyetemes művelődéstörténeti folyamat részeként. Ehhez a populáris műfajok új nézőpontokat kínálnak.

1. ábra. A poézis mint szállítórendszer

Első ábránk a *litterae* és a *literatúra* határvonalát ábrázolja, a poézist pedig a kettő közti szállítórendszerként. A *litterae* fogalmai szerint a szerző egyfajta kulturális utas, néha kereskedőnek vagy követnek is tekinthetjük. Egy 18. századi magyar költő, akár magyarul, akár latinul ír, Vergiliustól és Ovidiustól indul. Több korszak nagy alkotóit kell ismernie, sőt illő módon utánoznia, ha saját közönségéhez kíván szólani. Gyöngyösi István nemcsak a hálás utókor számára „Magyar Ovidius”, hanem saját korában és közegében is tudatosan játssza a római költő szerepét. Ekkoriban ő a magyarok Ovidiusa.

Talán ez a viszony változik a legtöbbet a *literatúra* világában, de megtartja az intertextualitás lehetőségeit. Innen nézve Arany János például félúton jár a *litterae* utókora és a mai értelemben vett szépliteratúra között, holott alkotóként egyértelműen az utóbbihoz tartozik. Arany, Petőfi vagy Jókai olvasói még kettős kódrendszerben értelmezték a műveiket, s ez saját megoldásokat kívánt. Az átmenet során – a szállítás metaforájánál maradva – a poézis „csillájében” benn maradnak a fikciós műfajok is, amelyek részben a *litteraen* kívüli szájhagyományból érkeztek (mese, monda), részben kanonizált műfajokból (fiktív tárgyú színjátékok, korai prózaepika, különösen a mitológiai és a bibliai fikcióból). A *litterae* semmiképp sem nélkülözte a fikciós hagyományt, de gyakran mást tekintett felhasználásra méltónak, mint a későbbi írók. Az időbeli távolság kedvezett az elfogadásnak: Platón és a Biblia, egyes ókori és középkori fikciós alkotások nagyobb eséllyel váltak részévé e körnek, mint a jelenben „költött mesék”. A *litterae* által valóságnak, azaz ’nem fikciónak’ minősített történetek viszont gyakran nem irodalomként éltek túl a lassú átalakulást, hanem például beleágyazódtak a történetírásba. Ennek következtében ezt ma már nem soroljuk az irodalomhoz, de maga a szövegtípus él, sőt más narratíváknak is ihletője. Például a saját kézikönyvünknek.

A felvilágosodás nemzetközi korszakát nem lehet évszámok közé szorítani, de ha látható kezdőpontot keresünk, a 17. század közepe rajzolódik ki a popularitás történetében is, főként az angol *broadside ballad*- és *chapbook*-kiadványok (pontatlanul: „ponyvák”) első jelentős hulláma miatt. Ezt nem annyira az eszmetörténeti kontextus emeli összeurópai hatásúvá, sokkal inkább a kultúrafogyasztás új, piaci vonatkozású elemének tarthatjuk. Hasonlóan a 18. századi fejleményekhez, a korai aprónyomtatványok is a kéziratos hagyományból kapott minták átdolgozásaival nyertek csatát, majd kialakult saját műfaji-tematikus arculatuk.

A felvilágosodás természetesen nem azonos ezzel a szekuláris művelődési (üzleti) hullámmal. A *chapbook*okon, rölapokon és újságokon – például az 1710-es évektől népköltési és irodalomtörténeti reflexiókat is közlő *Spectator* lapszámain – pallérozódó, létszámában is megerősödő „polgári” olvasóközönség nélkülözhetetlen volt a komolyabb eszmetörténeti hatáshoz. Attól ugyanis, hogy néhány kiemelkedő író vagy egyéb értelmiségi új eszmerendszert képvisel, avagy a világ megismerésének új módszereit hirdeti, tanításuk még nem válik nemzetközi hatásmezővé. A 18. század derekán (hazánkban később) ez már általános, világias szemléletet jelent, a polgári lét egyik feltételét, amely később az egyéni és kollektív szabadságjogok, az emberi-

ségről való reflektált gondolkodás terepévé válhat. Követendő életforma, sőt divatjelenségek láncolata inkább, semmint eszmetörténet. Bene Sándor rendkívül találó lektori megjegyzését idézve: „A (kis)polgár már vonakodik az elkötelező vallási, morális stb. útmutatástól; inkább »élvezni« akar, gyönyörködni, minél kisebb tétellel és kockázattal (a régebbi magasztos célokat »Bildung«-programmá, a teológiát meg esztétikává alakítva).”

E folyamatoknak a közkultúrában is megvannak a lecsapódásai, Angliában például a kávéházak válnak a társadalmi nyilvánosság kitüntetett színpadaivá, közönségi tereivé. A legnagyobb hatású mégis a néptömegek felé fordulás felvilágosító-nevelő programja, illetve az alsó rétegek írott-szöveg-fogyasztásának robbanásszerű növekedése volt. Mindezek előfeltétele pedig az iskolázottság kiszélesítése az állami és egyházi intézmények segítségével. Ezzel párhuzamosan a populáris irodalom műfaji és stiláris kibővülése éppúgy vizsgálatra méltó mind a tartalom, mind a meg-növekedett szövegtermelés és -fogyasztás szempontjából.

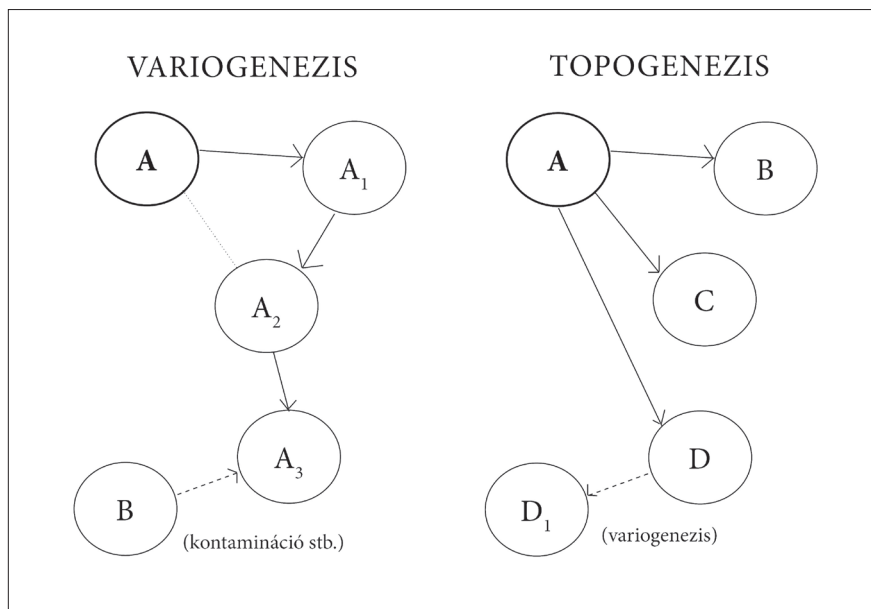
Sarkítva: a felvilágosodás létrehozta a *neolitteraet*, az új irodalmi-közéleti beszéd-módok rendszerét, amely azonban gyökereit tekintve már az imitációs korszak del-lőlőjén kibontakozott, rokon módszerekkel. E későn született testvére az eredeti *litteraenek* bizonyos vonatkozásaiban túlélte patinás elődjét.

Mivel Magyarországon a felvilágosodás egyes társadalmi hatásai csak megkésve, a reformkorban mutatkoznak számottevően, ez a popularitásban is érezhető. A *neolitterae* Nyugaton már kipróbált technológiái, például a ponyvakultúra és a tömeg-sajtó nálunk sajátos egyidejűségben „torlódnak össze” a bontakozó romantika nem-zeti intézményeivel, az új folyóiratokkal. Az, hogy a *Hasznos Mulatságok* egyidős az *Aurorával*, illetve a váci *Énekes Gyűjtemény* kései, 1823-as utánnymásával, sőt a ponyvagyártás első hőskorával is, világosan jelzi a különböző irodalomfelfogások párhuzamos működését.

2.

A *közköltészetnek* nevezett változatos szövegcsoporth Európa minden népénél más összetevőket mozgató, így koronként és csoportonként (felekezet, régió stb.) jelen-tősen eltért. Óvatosan kell fogalmaznunk, amikor általánosságban magyar közköl-tészetről beszélünk akár a 18. század, akár más korok vonatkozásában. Össztársadalmi szinten ugyanis az ide sorolható alkotások nem tekinthetők tömegterméknek, főleg nem a kéziratosságban. Még a legszélesebb körben ismert, legtöbbet másolt szövegek sem tekinthetők normatív, kanonikus alkotásoknak, mindig mutatnak apró, egyedi eltéréseket, igazodva a szöveggazda (alkotó vagy másoló), illetve a befogadók igényeihez. Ez a *variogenezis* jelensége, ami gyökeresen összefügg a *litterae* elveivel, a követés és az eredetiség célulvű egyensúlyával, ugyanakkor a ma népköltészetként ismert szóbeli alkotások létmódjával is. A *topogenezisnek* nevezett másik működési elv a tematikus variánsok létrejöttét jelenti, tágabban: az erős műfaji rendszert, a pa-

rafrázisok, paródiák, át- és újraírások hálózatát. Ez pedig valójában maga a *litterae*, csak „kicsiben”.

2. ábra. A variogenezis és a topogenezis egyszerűsített modellje

A régi közkultúra működési rendszere egy elitkánonokon kívüli, *másodlagos litterae* benyomását kelti. Ezt már sok részkutatással sikerült bizonyítani mind a magyar, mind a nemzetközi anyagon. Akkor is igaz ez, ha a variogenezis a folklórra jellemző módon működik, a topogenezis pedig irodalmi jelleggel. Azonban össze is függenek: egy frissen megszületett parafrázis (például egy közismert balladaszüzsé átírása új nevekre, új versformára) nyomban elindulhat a variálódás útján. A 18. század végétől több példát ismerünk topogenetikus dalunokatestvérek egyidejű jelenlétére magyar és nemzetközi szinten is. Egyes balladák vagy szórakoztató műfajok (például a válogatós vagy a megesett lányokról szóló párbeszédese dalok) közirodalmi világhálózata épp ezt tükrözi.

Irodalomtörténeti távlatban tehát a közköltészet a hiányzó, avagy csak zártkörű, keveseket érintő irodalmi intézményrendszer tágasabb rokonaként, *alternatív kánonként* játszott fontos szerepet. *Litterae*-elvek szerint bővülő, imitatív és variálódó szövegkorpusz, amelynek ugyanakkor senki sem volt teljesen a birtokában a helyi vagy társadalmi különbségek miatt. Gyűjtőhalmazából minden érintett alkotó vagy közösség táplálkozhatott, de elsődlegesen a személyes hagyományláncokon át lehetett elérni a szövegeket. Viszont bárki latinból nemzeti nyelvre fordíthatott egy-egy

régi diákdalt, ahogy például a 13. századi Archipoëta (Gualterus de Mapes?) tréfás gyónásával több ízben is megtették a magyar tollforgatók – azaz a közköltészetnek is megvoltak az auktor tekintélyű alkotói vagy igazodási pontot jelentő mintaszövegei. Az imitáció köre így jelentősen túlmutat az ókori klasszikusokon, sokkal nagyobb szerephez jut a spontán mintakövetés.

A közköltészet ereje és sérülékenysége is abban áll, hogy szinkretikus. Egy versgyűjteményben egymás mellé másolható a középkori vágáns dal töredéke és a tulajdonos legújabb alkalmi verse a szomszéd névnapjára. Rendszerré csak saját működésének (utólag) rendszerszerűnek látszó elemei teszik, alaphelyzetben nem irányítja senki, csak maguk a szöveggazdák. Nincs „hivatalos közköltészet”, nem oktatták az iskolákban (vagy csak egyes műfajait), de jelentős társadalmi mozgásteret lehet. Ide tartozik minden propagandadal, győztes vagy vesztes indulók, keservek, az alkalmi témaválasztástól a legegységesebbekig (közösség, egyéni sors, identitás stb.). Anonim és szerzőjüktől eltávolodott szövegek, popularizálódott műköltői alkotások ezrei keringenek benne; korszakunkban Faludi Ferentől, Amade Lászlótól, Csokonai Vitéz Mihálytól, Fazekas Mihálytól, Pálczi Horváth Ádámától, Verseghy Ferentől és elfeledett poéták sokaságától rejt műveket a sok száz forrás. Kivételes szerepe épp a *literatúra* határvonalán rajzolódik ki.

A 18. század magyarországi közköltészete azonban nem volt egységes a hordozók irodalomtörténeti súlyát és szerepét tekintve, ezért külön kell őket vizsgálnunk.

a) A *kéziratosság* régi típusú hordozó. Jelenléte a középkortól folytonos, s a források változatosak mind a fizikai jellemzőiket, mind a szövegrögzítés szándékát tekintve. Mivel a feljegyzők egyúttal alkotók is lehettek, a forráscsoport időnként exkluzív, egyedi jegyeket mutat. Sok kézirat például ajándékba készült, akár udvarlásképp (tehát a kéziratokon belül egyfajta „kiadvány”). Emiatt alkalmas arra, hogy a régies repertoár mellett a frissebb alkotásokat is divatba hozza. Sok kéziratba a legújabb nyomtatványokról másoltak. Egyszerre szolgál mintaszövegek raktáraként és az imitációval született művek gyűjtőhelyeként.

b) A nyomtatott populáris irodalom Magyarországon viszonylag későn vált komoly tényezővé, miután lezárult a nyugat-európai ponyvakultúra első nagy korszaka (1650–1750). A legfeljebb füzetnyi terjedelmű vallásos kisnyomtatványok a 18. század elejétől terjedtek el, a világiak csak az 1750-es évektől. Nehéz eligazodni a vegyes szövegkínálaton, de az a benyomás alakulhat ki, hogy a magyar nyomtatott közköltészet egyre inkább a *neolitterae* szabályai szerint működött. A mintául szolgáló nyugat-európai népszerű nyomtatványok éppígy az újnak számító plebejus piac meghódítására törekedtek. Magyar viszonyok között a 18–19. században a *neolitteraet* elsősorban mint *negatív literatúrát* értelmezhetjük; ezt tükrözi a becsmérő *ponyva* kifejezés (az engedély nélkül, földre terített ponyváról árult füzetekre utal). Ez a szöveghagyomány nélkülözi a kritikai reflexiókat, az esztétikai szűrést, rugalmasan kezeli a szerzői jogot (átdolgozások), a szerző egyéni teljesítménye helyett amolyan félanonim, üzleti szempontú szövegforgalomra törekszik. Ugyanakkor

megőrzi a régi közköltészet számos működési elvét, ezáltal a *litterae* meghosszabbításaként szolgál.

A kéziratosságból kezdetben sok mindent átvesznek a ponyvakiadók, mert piaci rést keresnek, s ezek a dalok-versek gyakorlatilag kiadatlanul maradtak az előző századokban. Megfigyelhető, hogy a régies udvarló versek a ponyvára kerülésük után kikopnak a kéziratokból, megjelenésük lezárja a hagyományláncot. A ponyvairodalom áttemeli a füzetes kiadványokba a verses epikát (mind a régit, mind az újat), illetve a kisprózai műfajok zömét (anekdota, közmondás stb.). A nyomtatott források így hozzájárulnak a kéziratossághagyomány korszerűsödéséhez, egységesüléséhez, de egyedi vonásainak elmosódásához is, hiszen a kéziratok tulajdonosai az 1820-as évektől zömmel olyan alkotásokat másoltak, amelyek elérhetőek voltak nyomtatásban (*Aurora*, *Szépliteratúrai Ajándék*, divatlapok stb.). A kéziratok apránként a folyóiratokból és kötetekből ismerhető szövegek egyéni válogatásaivá válnak. Ízléstörténeti adalékok inkább, mintsem a művek közvetlen forrásai. A számuk nem csökken, ám a szövegkorpusz egyre kevésbé eredeti.

A fenti folyamatokból egy *kétpólusú rendszer aszinkrón működése* rajzolódik ki. A kéziratosság technológiája régies, de a repertoárja képes megújulni, alkalmazkodni a *literatúrához*, legalábbis a kánonhoz. A nyomtatott közkultúra ezzel szemben új technikával, ám voltaképp a régi, imitációs irodalomfogalom kitágításával ért el sikert a 19–20. században, az egyre bővülő olvasóközönség körében. Tömeges mértékben tudta terjeszteni a régebbi irodalom túlélő emlékeit, illetve az új művek sajátosan konzervatív, gyakran kétes minőségű átköltéseit a *Lúdas Matyitól Arany Toldijáig*.

Összekapcsolva a textológiai és irodalomszociológiai megfigyeléseket, sommásan így jellemezhetjük a fő hagyománykorszakokat:

I. *litterae*

1. elitkultúra: szűk közönség, tágas szövegkínálat, nyílt szövegek
2. közköltészet: tágabb közönség (az oralitás támogatásával), tágas szövegkínálat, nyílt szövegek

II. *literatúra*

1. elitkultúra: szűkebb közönség, szűkebb (irodalmi) szövegkínálat, zárt szöveg
2. új közköltészet (*neolitterae*): tömeges közönség, közepesen tágas szövegkínálat, zárt (szerzői „termék”) és nyílt szöveg (folklór, közösségi média) együttélése

3.

Érdemes megfogalmaznunk néhány átfogó tézist.

1. A) A közköltészet a *litterae* világában maga is *litterae* elvű volt. Bizonyos nézőpontból azonban a *literatúra* előfutáraként működött, főként témáit és beszédmódjait tekintve. Fokozatosan csiszolta és képviselte azokat a műfajokat, amelyeknek még nem volt helye a hivatalos kánonban. A szerelmi közdalok nagy megújulása például

az *érzékenység* elitirodalmi térhódításával párhuzamos, itt figyelhetjük meg először a két stíluskör közelségét és kölcsönös ihletét – például Ányos Pál esetében, akinek ilyen vonatkozásban erősebb a hatása a 19. század első felében, mint Berzsenyinek vagy Kazinczynak. A személyesebb líra (szerelmi dalok, keservesek), a ballada és a románc, sőt bizonyos mértékig a regény hasonlóképp „alulról” szivárog fel a kánonba, több évszázados populáris megerősítéssel.

1. B) A *litterae* rendszerében a közköltészet, főként a kéziratosság adott otthont a későbbi irodalom egyes előzményei számára. Természetesen a korai nyomtatott források is hozzájárultak a kialakulásához (vö. az elit eredetű, de széles körben terjedő vallásos és világi nyomtatványok, például a bibliai históriák és széphistóriák kettős besorolásával).

2. A) A irodalom rendszerében elmozdulás figyelhető meg. Miután a közköltészet beteljesítette korábbi (spontán) műfajközvetítő és történeti poétikai küldetését, 1800 után fokozatosan átalakult a későbbi tömegkultúrává. Leváltak róla a népköltészeti alkotások, amelyek egy részét átemelték a nemzeti kánonba. A nyomtatott tömegirodalom emiatt fokozatosan veszít nemzeti karakteréből, s lehetőséget nyújt a világirodalmi nyersanyagok térhódításához a kalandregényektől az átírt klasszikusokig, a képregényig. A modern tömegkultúra hasonló eszközként használja a médiát a megfilmesítések, adaptációk révén. A *Trója* című film ebben az értelemben az *Íliász*-nak nem az átdolgozása, hanem tömegkulturális megfelelője, ezáltal a homéroszi örökség egyik fenntartója. Ha úgy tetszik: topogenetikus változat.

2. B) A irodalom korszakában a kéziratosság lesz a kanonikus irodalom recepciók magánterülete (kivételes esetektől eltekintve, például az 1848–1849 vagy 1956 utáni tiltott, rebellis szövegek). A sok másolat és a viszonylag sok kézirat ellenére már nem nevezhetjük autonóm hagyománynak, legalábbis a 18. századi értelemben semmiképp.

3. A közköltészet fő működési és hatóterülete 1800 után eltolódik

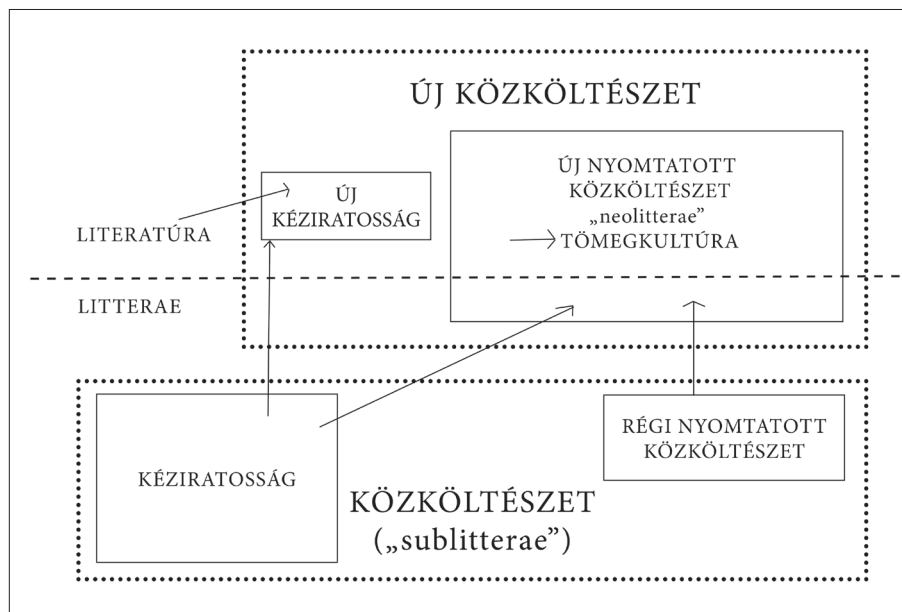
- a) a kéziratosságtól a nyomtatott nyilvánosság felé (ahogy a irodalom egésze!);
- b) az írástudó értelmiségtől a befogadó közép- és alacsonyabb társadalmi rétegek, majd a parasztság és a munkásság felé.

Összefoglalva: a *litterae* világában a közköltészet is *litterae* volt, de egyes szövegtípusait egy későbbi irodalomfelfogás is elfogadta. A irodalom idején a közköltészet kettévált, s a *litterae* kissé megújult elvrendszerét (imitáció és integráció az eredetiség helyett) átörököltette a népszerű nyomtatványok, majd a modern tömegkultúra felé.

A nyilvánosság határvonalának eltolódása egyrészt mintegy legitimálta, előretolta a takarásban lévő közirodalmi műfajokat, stílusrétegeket. Másrészt ezek korábbi, *litterae*beli működését is fenntartotta, általuk összeköttetést teremtve a korábbi irodalmi hagyomány eszközeivel. A folyamat a jelen popkultúráig nyomon követhető.

A nyomtatott *neolitterae* másodlagosan normatív, mert valóban tömeges volt. Eközben a régi, exkluzív kéziratosság a szépirodalmi nyilvánosság eszközzé vált, de

kánonformáló erő nélkül. Ez összecseng Hegedüs Béla *magára maradó irodalom* modelljével is, hiszen a *neolitterae* eltávolodik a literatúra új kánonjától, ahonnan nézve sajátosan „alul” marad, de egyre szélesebb körben terjed. Lassan úgy fogja felfedezni az elitkultúra a tömegkultúra értékeit, ahogy a 18. század végén a népköltészetet, ismét ugyanazzal a szemüveggel: az alábukó *litterae* életképes maradványai-ként. Lásd az élénkülő párbeszédet a *slam poetry*, a *rap* és a kanonizált irodalom között, a film mint tizedik múzsa legitimációját a 20. században.

3. ábra. A litterae és a literatúra közti hagyománymozgás és kulturális célok

Peter Burke megfigyelése, miszerint az elit kivonulása a populáris kultúrából a 18. század végén együtt járt a régebbi popularitás, a népköltészet felfedezésével, Magyarországon szintén fáziskéséssel mutatható ki. A kivonulás csak részleges volt, a felfedezés pedig szakaszos, s emiatt mintegy összekapcsolta a rendi társadalom nemzeti emlékezetét és a romantikus irodalmat. E kettősségeket Erdélyi Jánosig, sőt Kriza Jánosig minden érintett szereplő magán viseli. A romantika érdeklődése a képzelt múlt és a szájhagyomány felé is kiterjedt, így a korábbi közköltészet több, fentebb említett műfaját tudta integrálni és átdolgozni, új stílusfelfogás szerint. Ennek legszebb példái az *Aurorában* közölt *költői beszédek* és Arany balladái vagy akár Petőfi szánerdalai.

A visszahatások terén mégis mutatkozik némi eltérés. A régi közköltészet a literatúra elitközösségek „folklórjaként” fejtette ki jelentős hatását a szájhagyományra és

az írott magaskultúrára. A modern tömegkultúra viszont már mintegy kívülről kopogtat a kanonikus irodalom kapuján, s így válik sok „elit” művész kísérleti terepévé, részleges identitásává (pl. slam poetry, rap, képregény stb.). A 18. és kora 19. század megoldásai a kettő közt félúton, mindkét irányba hatottak. Ezt tanúsítják a romantika korának népköltészeti antológiái, például Thomas Percy, Clemens Brentano, Karol Jaromír Erben, Erdélyi János vagy Kriza János gyűjteményei.

4.

A fentiekben választt kerestünk a cím paradoxonára, amellyel egy régies irodalmi réteget a későbbi szépirodalom előfutáraként értelmeztünk. Általános igazságnak ez nyilván elnagyolt, nem is sugalmaznék ilyesmit. A folyamat véleményem szerint máig nem zárult le teljesen, sőt talán sosem fog. Fontosnak látszott viszont tisztázni nagyobb irodalomszociológiai távlatban, honnan származnak és miként működhettek az idetartozó jelenségek. Egyúttal letettük voksunkat amellett, hogy a populáris irodalmat minden korszakban az összefüggő irodalmi narratíva részének kell tartanunk, mivel *kontrollrendszerként* szolgált a kanonikus irodalomhoz képest (többnyire fáziskéséssel, de esetenként jócskán megelőzve azt). A *litterae* korszakaiban annak laikus, de igen tágas párhuzamaként működött, a *litteratúra* világában pedig a *litterae* szempontjait felfrissítő, tömeges léptékű kulturális hagyományként.

Ajánló bibliográfia

- ATKINSON, David és Steve ROUD. szerk. *Cheap Print and the People: European Perspectives on Popular Literature*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2019.
- ATKINSON, David. „»Régi balladák« Angliában 1730 és 1780 között”, ford. VADERNA Gábor. In *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 10*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 17–40. Budapest: Reciti Kiadó, 2022.
- BURKE, Peter. *Népi kultúra a kora újkori Európában*, ford. BÉRCZES Tibor, *Metamorphosis historiae*. Budapest: Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, 1991.
- CHIKÁNY Judit. „Közelítések a ponyvairodalom 19. századi fogalomtörténetének kérdéseire”. *Sic Itur ad Astra*, 81. sz. (2024): 99–117.
- CHIKÁNY Judit és Csörsz Rumen István, szerk. *A magyar ponyva új tüköre: Tanulmányok a népszerű nyomtatványok kutatásáról*, Reciti konferenciakötetek 28. Budapest: Reciti Kiadó, 2024.
- CSÖRSZ Rumen István. *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*. Irodalomtörténeti füzetek 165. Budapest: Argumentum Kiadó, 2009.
- CSÖRSZ Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*. Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016.
- CSÖRSZ Rumen István, IGNÁCZ Ádám, K. HORVÁTH Zsolt és PIKLI Natália. „Körkérdés a populáris kultúra kutatásáról”. *Sic Itur Ad Astra* 81. sz. (2024): 5–26.
- FRIED István, *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.

- HEGEDŰS Béla. „Az irodalomtörténet mint érv az irodalom léte mellett: Révai Miklós felhívása a *Magyar Hírmondóban* és a *Költeményes Magyar Gyűjtemény*”. In *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 6., szerk. Csörsz Rumen István, 101–112. Budapest: Reciti Kiadó, 2018.
- HOPP Lajos, KÜLLŐS Imola és VOIGT Vilmos, szerk. *A megváltozott hagyomány: Folklor, irodalom, művelődés a 18. században*. Budapest: MTA ITI, 1988.
- HORVÁTH János. *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978).
- KALAVSZKY Zsófia. „»Cifra kép« a vásárról, »ponyva-könyv« a vándorkupestől: Populáris nyomtatványok és akkulturációs folyamatok a 19. századi Oroszországban. In *A magyar ponyva új tüköre...*, 157–188.
- KÜLLŐS Imola. *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*. Budapest: L’ Harmattan Kiadó, 2014.
- KÜLLŐS Imola. *Közkézen, közszájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012.
- KÜLLŐS Imola. „Közköltészeti kisszótár: A leggyakrabban használt közköltészeti fogalmak, szakkifejezések rövid magyarázata”. In *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 7, szerk. Csörsz Rumen István, 45–60. Budapest: Reciti Kiadó, 2019.
- MACDOWELL, Paula. „»A nyomtatás mestersége végzetes volt«: A szóbeli hagyomány eszméje a balladadiskurzusban”, ford. VADERNA Gábor. In *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 11, szerk. Csörsz Rumen István, 17–44. Budapest: Reciti Kiadó, 2023.
- MIKOS Éva és Csörsz Rumen István. „Közelítések a magyarországi ponyvairodalom történetéhez (18–19. század)”. *Ethnographia* 134, 4. sz. (2023): 664–689.
- POGÁNY Péter. *A magyar ponyva tüköre*. Budapest: Magyar Helikon, 1978.
- RUTTKAY Veronika. „Robert Burns, George Thomson és a skót »nemzeti dal«”. In *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 9, szerk. Csörsz Rumen István, 17–56. Budapest: Reciti Kiadó, 2021.
- VERES András. „»Roll over Beethoven«: Gondolatok az elit- és a tömegkultúráról”. In VERES András, *A felejtés ellen: Történetek és emlékezések*, 146–172. Budapest: Balassi Kiadó, 2023.